

¹⁹ Az Erdélyi Református Egyházkerület Theológiai Fakultásának Értesítője az 1920–21. iskolai évről 6-8. A tanárképezde történetét összefoglalja Márki Sándor idézett műve (135-147) valamint a sajtó alapján Gaal György: *Egy felekezeti közti egyetem alapítása Kolozsváron 1920-ban*. Keresztény Magvető 1990. 230-237.

²⁰ Gaal György: *A két Gyergyai az egyház és a tudomány szolgálatában*. Keresztény Magvető 1981. 97-108.

²¹ A Varga Béla: *Bölcséleti írások* (Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Balázs Sándor. Bukarest, 1979) című kötet függelékében megtalálhatók Varga életrajzi adatai.

²² Vö. Gaal György: *Málnási Bartók György 1882–1970*. In: Akik jó bizonyosságot nyertek. Kolozsvár 1996. 137-179.

²³ *Szegedi egyetemi almanach 1921–1970*. Szeged, 1971. 150–151., 315.

²⁴ Uo. 158-159

²⁵ Tamás Lajos: *Az Erdélyi Tudományos Intézet*. In: Erdély magyar egyeteme. Kolozsvár, 1941. 409-416.

²⁶ *Szegedi egyetemi almanach 1921-1970*. Szeged, 1971. 91. Rá vonatkozó adatok találhatóak a Kristóf Györgyhez írt levelekben (Kolozsvári Állami Levéltár). Kristóf 1965-ben bekövetkezett halálakor még részvétlevelet küldött.

²⁷ Szöllősi Árpád: *A marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem 1945–1995*. [Marosvásárhely, 1995] 8-26

²⁸ Kivételt képez az 1948-ban önálló főiskolává váló marosvásárhelyi Orvosi kar. Az erre vonatkozó kötet: *A marosvásárhelyi magyar nyelvű orvos- és gyógyszerészképzés 50. éve*. [Budapest, 1995]

MOLNÁR B. LEHEL

A SZENTLÉLEKRŐL SZÓLÓ TANÍTÁS UNITÁRIUS HITTANTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE

Az unitárius vallás keletkezése megalapítójának a Biblia tanulmányozása révén nyert hitbeli, valamint teológiai meggyőződésére vezethető vissza. A hosszas teológiai viták eredményeképpen mára már letisztultak hitelveink, habár egy összefoglaló hittani munka még nem jelent meg nyomtatásban.

Dávid Ferenc gondolatvilágában az unitarizmus nem egyszerre született meg, hanem évtizedek szellemi csatározásai alatt, a Biblia tanulmányozása és rokon vagy ellentétes gondolkozású külföldi, valamint belföldi tudósokkal való érintkezése közben. Csak lassan alakult ki benne a tiszta teológiai elgondolás, amelynek következményeit azonban nem tudta átfogni a maga teljességében, a részletek kifejtésére pedig nem volt ideje. Ezen „teológiai álláspontnak alapvető gondolata az, hogy Jézus ember volt, s ennek következtében az Isten egyetlen egy”¹.

A szentlélek részletesebb tárgyalásával, eddigi kutatásaink alapján, Dávid Ferencnek a *Rövid Magyarázat* című könyvében találkozunk először. Bor-

bély István szerint az említett könyvben szereplő „Vallástétel”, amely tartalmazza a szentlélekre vonatkozó tanítást, latin változatban megtalálható Dávid Ferencnek a *De falsa et vera unius dei...* című munkájában is. Borbély egy helyen úgy idézi a „Vallástételt” a *Rövid magyarázatból*, mintha az a *De falsa*-ban lévőnek a szó szerinti magyar fordítása lenne².

Azonban Balázs Mihály legújabb kutatásai rámutattak arra, hogy az említett két mű megfelelő szövegei nem egymás fordításai. A *Rövid magyarázat*-ban lévő „Vallástétel” ugyanis a *Refutatio scripti Petri Melii*-ben szereplő confessiónak a szó szerinti fordítása³.

A „Vallástétel” szentlélekről szóló tanítása így hangzik:

„Hisszük a szent lelket is lenni az Atya Istennek és a Fiúnak lelkének. Máté 3.,10., 12., Luk. 4. Róm. 8., 1. Cor. 2., 3., 2. Cor. 3., Gal. 4., Eph. 3. Phil.1. Act. 2., mely az Atyától származik. Joan 15. és a Fiúnak általa adatik a híveknek Tit. 3. Ki szereztetett Istentől a mi gondviselőnknek Joan. 14. tanító, Luc. 12 és lelki ajándékoknak osztogatója 1.Cor. 12. Hebr. 2.

Istennek pedig őtet nem merjük nevezni, mert soholt az írás azt nem míveli. Segítségére hívnia avagy imádnia annál inkább nem, mert semmi hitelre való példa erről nincsen. És a Krisztustól előnkbe adattetott könyörgésnek, imádkozásnak és segítségre való hívásnak módjának nekünk elégnek kell lenni. Máté 4.,6., Joan. 4.,9.,11.,14., 15.,16.,17. Act. 1.,4.,12. Eph. 1.,6., Heb. 8”⁴.

A *De falsa et vera cognitione* könyvben található confessiót, amely - mint láttuk - nem azonos a *Rövid magyarázatban* találhatóval, fontos bevezetés előz meg, és ez a bevezetés is mélyen megvilágítja Dávid Ferencnek a tiszta unitarizmus felé vezető gondolatait. A szentlélekre vonatkozóan így nyilatkozik: ... „azt mondjuk, hogy az úr igéje és a Szentlélek az Istennél nem mint személyek, individuumok vagy egyéb sofistaságok léteztek, hanem ezek az ő erői és elosztásai voltak, amelyeket kezei gyanánt használt minden dolog teremtésekor.”... „az Isten igéje nem egyéb, mint maga a Beszélő Isten, és a Szentlélek nem más, mint az Atyaisten ereje és hatalma, vagyis maga a hatalmas és szent-séges Isten”⁵.

Dávid Ferencnek egy másik könyvében az *Első része az szentírásnak külön részeiből vött prédikációknak az atya Istenről, ennek kedig az ő Fiáról a Jézus Kriszturól és az mi örökségünknek pecsétiről az Sz.Lélekről* címűben a következőket írja a szentlélekről:

„Az ige: lélek - mind a három nyelvben, tudniillik a zsidóban, görögben és deákban, melyben az Istennek könyve megíratott, bőségesebb értelemmel vétetik, hogy nem mint a magyar nyelvben, mert ennek folyása szerint mi az igét - lélek - értjük az emberben okoskodó fő részéről, nem az Istennek hatható erejéről és hatalmasságáról. Nem szükség pedig oly vélekedésben lennünk, hogy miképpen mi testből és lélekből alkottattunk össze, hogy azonképpen az Isten az ő állatjából és lelkéből alkottatott volna össze, mert ő maga az atya Isten lélek és mondattatik, hogy minekünk az ő lelkét adja, mikor az ő lelki erejét mivelünk és a kegyelmét mivelünk közli.

Legelőször azért az ige (lélek) a szentírásban vétettetik szélért, mely szél a látható égnek mozgása, minden ingó állatokat megmondhatatlan és megfoghatatlan képpen indítván és mozgatván. Hasonlíttatik ezokáért az Istennek

megfoghatatlan ereje a szélhöz néminemű egyenlőségért, mert miképpen a szél láthatatlan és megfoghatatlan ingadozás, mindeneiket minden megtartozás nélkül mozdítván, azonképpen az Isten megfoghatatlan és láthatatlan az ő hatalmának általa azoknak szívöket felindítja, kiket ő magának választ.

Nemcsak e külső látható égnek indítása és mozgása mondattatik léleknek avagy szélnek, hanem minden élő állatoknak belső indítása és élete léleknek avagy szélnek igéjével mondattatik ki. Innét vagyon, hogy minden teremtett állatokban szüntelen való légzés és fuvallás vagyon. Ez az élet avagy lélegzés különböz az okos lélektől, amely az emberekben vagyon, mert az az élet és lélegzés az oktalan barmokban is találhatik és a vérben helyezkedik, amaz pedig csak az okos emberekre és angyalokra.

Miképpen azért a szél e világnak lelkének neveztetik és a mi életünknek mozgását és indulatját az írás léleknek avagy lélegzetnek nevezi, azonképpen az Isten avagy a szélnek hasonlatosságával, avagy a mi életünknek belső mozgásából vett ábrázattal önnön magát és az ő cselekedeteit akarja előnkbe terjeszteni mert az isten önnön maga lélek és minden életnek, lételnek és mozgásnak oka.

Harmadszor azért a szélnek avagy a léleknek az ő igéje a szent írásban vétettetik az erőért, melyet az Isten osztogat minden teremtő állatnak, melyben akarja, hogy legyenek és éljenek. Második rendi és módja, mikor sajátképpen az embereknek nemcsak életet ad, hanem az életnek ékesítésére bölcsességet és tudományt, mellyel mostani időben is sokan megajándékoztatnak a pogányok között bölcs filozófusok és poéták. Harmadik rendi és módja az Istennek lelkének velünk való közlése és részesülése imez, melyben nem csak megeleveníti és táplálja az embert és külső bölcsességgel megajándékozza, hanem ugyan természetét megtisztítja, megújítja és újonnan szüli az örök életre⁶.

Borbély István megállapítja, hogy a fenti idézet gondolatmenete teljesen újszerű Dávid Ferencnek addigi stílusához, okoskodásához képest, majd leszögezi: az a kár, hogy gondolatai nem eredetiek, hanem azokat parafrázálva vette át Serveto *Restitutio Christianismi* című könyvéből⁷.

A szentlélekről szóló tanítással véget ér Dávid Ferenc teológiai gondolkodásának köre. Összegzésképpen röviden elmondhatjuk, hogy Dávid Ferenc a szentlelket Isten erejének tartotta, amely nem Istentől külön álló személyként, Istenként működik.

Dávid Ferencet és hitelveit a hatalom elítélte. Utódja a konzervatív Hunyadi Demeter a fejlődés minden útját elvágja. Az akkor elfogadott hivatalos hitvallás, a *Consensus Ministrorum* kezdetű nyilatkozat tulajdonképpen Jézus imádásának a kérdésével foglalkozott, nem érintve a szentlelket⁸. Ez a szimbólum nem volt egy olyan eszmei összetartó kapocs, mint amilyennek lennie kellett volna. Bizonyosság erre az, hogy Hunyadi halála után a dávidferenci, azaz radikális vonalat követő Enyedi György került a püspöki székbe. Ő nem foglalkozott a szentlélek kérdésével. Kiváló művében, az *Explicationes*ben nem tesz említést róla, ugyanis csak az egység és háromság problémáját tárgyalja.

Egyházunk negyedik püspöke, Thoroczkai Máté azonban kátéjában kitér minden teológiai kérdésre, amint az egy ilyen műfajnál lenni szokott. A

szentlélekről viszont nagyon szűkszavúan beszél, Istentől származó erőnek tartva azt. Ez a felfogás kizárja a szentlélek önálló isteni személy voltát⁹.

Az 1638. évi dési egyezség megszabta az unitárius egyház irányát, és ugyanakkor megfosztotta szabadságától. A cenzúra ránehezedett az egész unitárius szellemi életre. A hittani munkákat, elsősorban a régi kátékat korábbi dátummal nyomtatták ki, ha pedig erre nem volt lehetőség, akkor kéziratban terjesztették. Közvetlenül a dési egyezség után íródott egy káté, amelynek szerzője ismeretlen. Erről több másolat maradt fenn. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban az MsU 1079/A jelzet alatt ilyen címen szerepel az említett káté: *A' Keresztyéni Vallásról a' Sz. Írásnak rendi szerént való rövid tudakozódás*. Benczédi Pál és dr. Gál Kelemen egybehangzóan más címen ismeri ezt a kátét: *Catechesis, azaz az igaz keresztényi vallásról, a szentírás szerint való rövid tudakozódás*¹⁰. A címben található eltérés ellenére tartalmilag teljesen egyezik a két káté. A káté a radikális hitelvek tompítására törekszik, és megpróbálja az unitárius hitelveket összhangba hozni a dési egyezséggel. A kézirat 85 kérdést tartalmaz 13 részre felosztva. A szentlélekre vonatkozóan a következőképpen teszi fel a kérdést: „A sz. Lélek felől mitsoda értelemben vagy?

A' Sz. Lelket hiszem és vallom Istennek oly hathatós erejének és munkájának lenni, mely által a hívek Isten igazságát és akarattyára taníttatnak, minden kegyességre vezettetnek és az örök életre elpéldéltetnek.”

Az ezt követő kérdésekben pedig kifejti, hogy a szentlélek nem lehet Isten, mert az az Atya ereje és megnyilvánulási formája. Az a tény, hogy a szentlélek az Atya és a Fiú mellett szerepel azért van, „mert az Atya adgya” (72. kérdés). A szentlélek Isten voltát az sem támasztja alá, hogy a keresztesítés az ő nevére történik. A fentiekből kitűnik, hogy a dési egyezség nem befolyásolta a szentlélekről alkotott dávidferenci felfogást, miszerint az csak Istennek ereje. Ez érthető, hiszen az egyezség főleg arra irányult, hogy a *Consensus Ministrorum* szerint Jézust Istennek kell vallani, őt imádni és segítségül kell hívni, a kisgyermekeket az Atya, Fiú és Szentlélek nevében kell megkereszteltetni stb.

A továbbiakban Árkosi (Gelei) Benedeknek 1650–1661 között kéziratban maradt művére térünk rá, amelyben részletesen foglalkozik a szentlélek kérdésével. A mű címe: *Hétszáz mindennapokra írtatott és sokféle szükségességhez alkalmaztatott imádságos könyv, melyben az imádságoknak előtte vadnak a szentírás szerint való régi igaz vallásról és keresztényi hitről és annak cikkelyeiről és a szent életről való üdvösséges elmélkedések*. Árkosi ezen alkotása nem egy szokásos hitvallás vagy káté, hanem Isten felé való fordulás, elmélkedés az apostoli vallásról, a keresztény hitről és a szent életről.

Az apostoli hitvallás gondolatmenetét követve érkezik el a szentlélek tárgyalásához. Árkosi a Mt 28,19 alapján magyarázza meg a szentléleknek a keresztesítési szertartásban való jelentőségét, leszögezve azt, hogy nem lehet csak a szentlélek nevében keresztesíteni, mert a keresztesítés szempontjából az Atya, a Fiú és a Szentlélek - ez a három fogalom - szorosan összetartozik. A szentlélek azonban nem Isten, hanem annak ereje. A szentlélek istenségét elfogadó nézetekkel vitázva végül a következőképpen foglal állást:

„Mi annak okáért a szentírással egyetemben azt valljuk, hogy a szentlélek semmi nem egyéb, hanem isteni erő és hatalom, amely nélkül az isten so-

hasem lehetett, nem is volt, mert ezzel teremtette a nagy látható világot, ezzel bír, igazgat mindeneket; ezen pedig nevén neveztetik úgy mint megszentelő léleknek, mennyei isteni lelki erőnek, hatalomnak, amelynek általa Isten a Krisztussal vala, Atyja ígéretének, Isten erejének, karjának, jobb karjának, újjának, amellyel Krisztus Urunk ördögöket üz vala ki.”¹¹

A szentlélek ajándéka mindenki számára megszerezhető: „A magunk megalázásával, a büntől való megfélemléssel, imádsággal, atyafiúi szeretettel nemcsak megszerezhetjük, hanem nevelhetjük is mi bennünk Istennek szent lelkét”¹².

A szentlélek ajándékait azonban el is veszíthetjük, ha nem élünk érnyes életet, azaz ha a jót csak alkalmyszerűen cselekedjük, és nem állandóan, ha az Istennek tetsző dolgokat nem gyakoroljuk, ha parázna módon viselkedünk és trágáruul beszélünk¹³.

Tehát a szentlélek nem más, mint erő és hatalom, amelyből Isten mindenkinek adhat. A szentlélek nélkül semmire sem vagyunk alkalmasak, de általa mindent cselekedhetünk.

Az 1670. évi gyulafehérvári országgyűlésen Apafi Mihály felszólította az unitárius egyház akkori püspökét, Koncz Boldizsárt, hogy a dési egyezés értelmében megírt vallástételüket mutassák be a fejedelmi udvarban. Az unitárius egyház a székelykeresztúri zsinaton tárgyalta meg a kérdést és úgy döntött, ha nem is egyhangúan, hogy Koncz Boldizsár által írott, s kéziratban használt kátét terjesztik be megvizsgálás céljából azzal a kéréssel, hogy ki is nyomtathassa. A cenzúra azonban a következő megjegyzéssel utasította el a kátét: „Többet kellene akkor adni, a dologhoz mélyebben is nyúltni, ha ki kellene nyomtatni”¹⁴.

Így a káté kéziratban maradt, és csak 1698-ban lehetett kinyomtatni. Azóta ez a káté öt kiadást ért meg, az utolsó 1854-ből való. A köztudatban manapság Koncz Boldizsár-féle káté néven szerepel, azonban az eredeti címe így hangzik: *Katechezis. Azaz: Keresztyén vallásra való tanítás.*

A káté a szentlélek munkáját és szerepét több helyen említi, de a tulajdonképpeni meghatározását csak a 23. kérdés feleletében adja meg. „XXIII. Micsoda a Szent Lélek? Amaz Istentől és az Atyától ígértetett, és a Krisztus megdicsőíttetése után minden testre kiöntetett olyan mennyei erő, mely által régen az apostolok és egyéb akkori hívek nem csak megszenteltetnek, hanem nagy erőket, csodákat és jegyeket is tesznek vala. Mostan pedig a mely erő által a hívek minden igazsága, és Istennek kedves akaratajára taníttatnak, vezéreltetnek, megszenteltetnek, könyörgésekben és erőtlenségökben segítettetnek, háborúságokban vigasztaltatnak és a teljes váltságának napjára elpecsételtetnek.”

A szentlélek tehát Isten ereje, amely a múltban is hatott, és hatása a jelenben is érvényesül. Ez az erő segíti az embereket az igazságra eljutni, de nem tekinthető isteni személynek, és így nem is kell imádni.

A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára kéziratárában az R 539 helyrajzi szám alatt találtam egy unitárius kéziratot kátétöröredéket, amelyet 1700 körül másoltak. Címe: *Az igaz hívek és vallásnak dolgairól való rövid kérdészedés.* Szerzőjét még nem sikerült azonosítanom. A szentlelket hat kérdésben tárgyalja. Ezek közül megemlítjük a következőket:

„Mit vallasz a' Sz:Lélek felől?

Hiszem és vallom, hogy a' Sz:Lélek a' magasságbéli Istennek ereje és hatalmassága légyen.

Istené a Sz:Lélek?

Nem, mert sohult a' Sz: Írás ezt az Istennek ígéletit a' Sz: Lelket Isten[n]ek ne[m] mo[n]gya.

Kellé imádni?

Semmiképpen nem, mert sohult nem porontsoltatik, és példat sem találunk, hogy valakitől a' Szentek közzül imádtatott volna.”

A dési egyezés hatása érződik ezen a kátén is, de a szentlélekről szóló tanítása, azaz a kérdések megfogalmazása mintha tiltakozás lenne a Jézusról szóló tanítás ránk erőszakolt részei ellen. A szentlélekre vonatkozóan a káté szerzője nyomatékosan kijelenti, hogy nem Isten, és nem is kell azt imádni. Ugyanazt a nézetét Jézusra is kiterjesztené, de az egyezés kényszerű hatása alatt ezt nem tehetette.

Árkosi (Gelei) Benedek műve, majd Koncz Boldizsár kátéja nagyban hozzájárult az unitárius egyház szellemi fejlődéséhez, különösen az utóbbi, amely hosszú időn keresztül egyik szimbolikus könyve volt az egyháznak.

A 17. század vége és a 18. század eleje Erdély történetében szomorú korszak volt. A fejedelemség megszűnt, a Rákóczi szabadságharc elbukott.

A szabadságharc ideje alatt a fejedelemhez hű erdélyiek egy része a kedvezőtlen állapotok miatt kénytelen volt elhagyni hazáját, és Magyarországon menedéket keresni. A bujdosó erdélyieket Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung, Ugocsa és Máramaros vármegyékbe telepítették le.

Torda főbírája, a buzgó unitárius Szaniszló Zsigmond is követte fejedelmét II. Rákóczi Ferencet Magyarországra. Szaniszló és a szintén bujdosó tordai unitárius pap, Szentiványi Bartók János a Szabolcs megyei Mándokon 1708-ban Károlyiné Barkóczy Krisztina kérésére írt egy *Confessiót*, unitárius vallástételt¹⁵. Károlyiné a *Confessiót* odaadta Demeter Márton páternek, később gyulafehérvári nagyprépostnak, hogy véleményezze azt, és egy katolikus szellemű vitairatot írjon róla. Demeter Márton könyve, amelyben az unitáriusok vallástételét cáfolja, csak 1732-ben jelent meg nyomtatásban itt Kolozsváron, ilyen címen: *A Szent Háromságnak az, az, az Atyának, és Fiúnak, és Szent Léleknek. Három Valóságos Isteni Személyeknek Egy Igaz, örök, és Egyenlő Istenségekről való, Római közönséges, és Apostoli Anyaszentegyházának egy igaz, tökéletes, és egyedül üdvösséges Hite, Vallása, és Tudománya*. Ez a mű tartalmazza a Szaniszló és Szentiványi által írott *Confessiót* kis részletekre tördelve, az ezekre adott katolikus válaszokkal.

Benczédi Pál többször idézett könyvében (lásd a jegyzetekben) szintén ismerteti ezt a vallástételt, de ő nem mondja ki egyértelműen, hogy az Szaniszló és Szentiványi műve lenne.

A vallástétel, azaz *Confessió* szövegére vonatkozóan meg kell jegyeznünk, hogy abban „Demeter szerint »Szerzői a Szent Lélekről elsőben világosan értelmeket ki nem adták volt. Azért egy alkalmatossággal magam - Demeter Márton - szemben lévén (más egy méltóságos Catholikus és buzgó Uri személyis jelen lévén) eggyikkel, a ki azon Unitária Vallás-tételnek fővebbik koholója

volt, kényszerítettük szép szóval, hogy nyilvánban adná-ki a Szent Lélekről való értelmeket; ki-is noha abban az időben (mitől viseltetvén) nem akart a dologhoz szállani; kevés napok mulva mindazáltal... Írásban valamennyiben világosb értelmét adta, és kezemhez küldötte.”¹⁶. Tehát a szentlélekről szóló tanítás részletes tárgyalása eredetileg nem volt benne a Vallástételben.

Szaniszló utólag küldte el azt Demeternek 1710-ben. A kiegészítés egyedül Szaniszló műve, hiszen akkor már nem élt Szentiványi. A tanítás így hangzik:

„Hiszszük a Vigasztaló Szent Lelket az Atya Istennek olyan ajándékának, erejének, és ujjának lenni, mely az Atyától származik, a Krisztus nevében küldetik, a Krisztusban hívóknak adatik, Isteni félelem által tartatik, hitelenség által ki-óltatik. Mely a Kristus Jesusnak leg-bővebben adatott, az Apostolokra Pünkösöd napján ki-öntetett, mely tudatlanságokban tanította, szomorúságokban vigasztalta, félelmekben bátorította, az Evangéliomnak predikálására alkalmatosokká tőtte; mely által ma-is a Hivek meg-szenteltetnek, és a Váltásának napjára el-peccéltetnek.

Mind ezekből ki-teczik hogy mű-is Unitáriusok a Szent Háromságot hisszzük és vallyuk a szerént, a mint az Apostoli Credó, és a Szent Írás előnkben adgya, és Háromnak nevében, Atyának, Fiúnak, Szent Léleknek nevében Keresztelkedünk; De ehez többet tenni, vagy ebben el-venni nem merünk; melyre nézve a Kereszttségben-is nem tésszzük azt hozzá. Szent Lélek Istennek nevében: mert az írásban e képpen nincsen. Mű az Apostoloknak az Apostoli Credóban ki-adatott magyarázatokkal, és a Szent Írásnak világos szavaival meg-elégszünk, azoknál a dolgot mélyebben érteni, külömben magyarázni, a Sz. Írásban nem találtatott idegen szókkal élni nem merünk. Másoknak mi teczik, állyon szabadságokban.

(Szaniszló későbbi pótlása)

Jóllehet ez előtt ki-adott Vallás-tételünkben igen világosan, és a Sz. Írásnak értelme szerént a Szent Lélekről, együgyü értelmünk ki-téteztett; de mint-hogy némelleyek azt mongyák, hogy abból nem értik a Szent Lélekről való Vallás-tételünket: Mellyet, ha megelégednének a Szent Írásnak egyenes és világos Tanú-bizonyysággal, nyilvánssággal semmiképpen nem mondhatnánk. Most-is tovább a Szent Írásnál nem akarunk menni, hanem világosab értelemnek okaért a Sz. Lélekről való Vallás-tételünket ez szerént adgyuk ki.

Mű a Szent Írásokkal azt vallyuk, hogy a Szent Lélek, nem egyéb, hanem Isteni erő és hatalom, mely nélkül az Isten soha nem vólt, nem-is lehet. Ezzel teremtette e nagy látható világot, ezzel bír, és igazgat mindeneket. Ez az erő pedig sok nevekkal neveztetik: ugymint: Szent Léleknek. Luc.1. Istennek erejének Luc.24. Atyának ígérelinek, és Mennyei erőnek. Act.1. Szent Léleknek és Hatalomnak, melynek általa Isten vala a Krisztussal. Act.10v.38. Szentelő Léleknek. Rom.1. Lelki erőnek és Isteni erőnek. I.Cor.2.v.4.5. Istennek karjának és erejének. Luc.1.v.51. Istennek ujjának Exod.8. Mely Istennek ujjával üdvözítő Urunk Krisztusunk üzte-ki az ördögöket az emberekből. Luc.11.v.20. Istennek jobb karjának. Act.2.v.33.

Ez az Lélek, erő és hatalom az Istenben, mint valami végtelen tengerben és mélységes örvényben van; melyre nézve az Isten mindenhatónak-is mondatik, ki mindeneknek ad abból az ő rendi és állapotja szerént.

Hogy pedig a Szent Lelket az Atyával egyenlő örök Istennek, e világnak nagy részével együtt nem valhattuk, okai a többek között ezek.

1. Mert sohol a Szent Írásban Istennek nem neveztetik; mellyet lehetetlen dolog, hogy az Írás világosan, minden következés nélkül nem tanítana, hogyha a Sz.Lélek Isten volna.

2. Sohol az Írásban sem emlékezet, sem példa nem találhatik arra, hogy a Szent Léleknek Könyörgeni, avagy azt imádni kellene.

3. A Szent Lélek igen gyakorta el-hagyatik az Írásban, mikor az Írás az Atyáról és Fiuról emlékezik: mely nem lehetne, hogy ha a Szent Lélek külön Isteni személy volna: ugymint mikor az Írás azt mondgya: hogy csak az Atyának és JESUS Kristusnak ismeretiben áll az mi üdvösségünk. Miért nem mondgya a Szent Lélek isméretiben-is? Joan.17.v.3.

Erre láss többeket-is. I.Cor.8.v.6. Act.20.v.21. I. Thess-1.v.9.10. 2. Thess.3.v.5. 1.Joan.1.v.3. Item 9.2.v.24. Apoc.5.v.13.9.3.v.12. Ephes.6.v.13. 1.Thes.3.v.11. 2.Thess.2.v.16. 1.Tim.1.v.1. Tit.2.v.13.

Mely Szent Írásbéli helyekben, ha a Szent Lélek az Atyával egyenlő Isten volna, semmiképpen el nem hagyattathatott volna. Ide adhattuk ezt-is: Hogy ha a Szent Lélek az Atya Istentől különös személyü Isten volna, a JESUS Krisztus a Szent Lélek Istennek volna inkább Fia, mint az Atyának, mivel, a Szent Léleknek ereje által fogantatott. De mind ezt, és sokakat egyebeket rövidségnek okáért el-halgtunk¹⁷.

Demeter Márton idézett műve akarata ellenére is jó szolgálatot tett az unitárius egyháznak, hiszen a könyvnyomtatásra a cenzúra ritkán adott lehetőséget, de így mégis napvilágot láthatott egy unitárius hitvallás. Ennek a hitvallásnak nem volt ugyan szimbolikus jellege, de összefoglalását adta az akkori unitárius meggyőződésnek.

A megindult ellenreformáció idején Steinville erdélyi katonai parancsnok az unitáriusokat szinte mindenüktől megfosztotta. Katonai karhatalommal elvették a kolozsvári piaci nagytemplomot, a plébánia épületét, az iskolát és más egyházi közvagyonot. Ebben az időben a püspök, a tanári kar és a papság földönfutóvá lett, a tanuló ifjúság szétszóródott, a nyilvános gyülekezést, az istentiszteletek tartását egy időre betiltották stb. Jakab Elek szerint a „korondi ekklezsiában ekkor kapott annyira lábra a más vallásra-térés”, aminek a megakadályozása céljából Almási Gergely Mihály püspöksége alatt az egyház vezetősége a korondi eklézsiának egy konfessziót küldött, amely így foglalja össze a szentlélekről szóló tanítást

„Hiszem a Szent-Lelket, de nem a Szent-Lélekben, ki sem állattya, sem személye, hanem Istennek ereje, újja, jobb keze, a ki soha nem imádtatott, soha nem is imádtatik, a ki által szólott Isten a Próféták által, és most is az által igazgattatnak az hívek minden igazságra.”¹⁸ A konfesszió valószínűleg Szentábrahámitól származik, amelyet később latinra is lefordítottak és kiküldték a papoknak.

A 18. század egyik legnagyobb teológiai alkotása, a már említett Szentábrahámi L. Mihály nevéhez fűződik. Művének címe: *Summa Universae Theologie Christiane secundum unitarios*, amely csak jóval halála után, 1787-ben jelent meg nyomtatásban.

Magyarul 1899-ben jelent meg ilyen címen: *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint*. A fordítást Derzsi Károly végezte el.

Szentábrahámi műve négy részre oszlik. A harmadik és egyben a legterjedelmesebb része *A keresztény erkölcsstanról, vagyis A keresztény vallás feltételeiről* szól.

Ennek a résznek az a sajátossága, hogy a szentlélekről való magyarázattal indít, ilyen címen: *A szent lélekről és az Új szövetség más ígéreteiről s fenyegetéseiről*. Szentábrahámi a következőképpen határozza meg a szentlelket:

„A szent lélek az Istennek amaz ereje (Luk.1, 35; 49; Csel 1,8; Róm 15,13; I Kor 2, 4-5), mely által Isten az ő híveit megszentelte és más isteni ajándékokkal megtöltötte.”¹⁹

A szentlélek ajándékai az Újszövetség szerint - folytatja Szentábrahámi - „vagy rendkívüli és látható, vagy rendes és láthatatlan úton adatik.”²⁰ Jézus rendkívüli módon fogantatott és szenteltetett fel a szentlélek által, s ez a rendkívüli ajándék az apostoloknak is megadatott azáltal, hogy csodát cselekedhettek, és így tanításaiknak tekintélyt szerezhetnek. A szentlélek rendes és minden időben megnyilvánuló kegyelme pedig nem egyéb, „mint Istennek ama hathatós működése, mely által a hívők szívei nemcsak örömmel töltenek be, hanem meg is világosítatnak, az akarat a kívánsággal együtt buzdítatik, mi pedig alkalmatossá tétetünk az Istenre vonatkozó dolgok meghallására és teljesítésére...”²¹

A továbbiakban Szentábrahámi kifejti, hogy a Bibliában a szentlelket gyakran úgy tüntetik fel, mint személyt, amennyiben olyan tulajdonságokkal ruházzák fel, amelyek az emberi személyekre vagy azok cselekedeteire vonatkoznak; majd megjegyzi, hogy „szokás ugyanis nemcsak az írásban hanem a közönséges beszédben és oly dolgoknak, melyek nem személyek, költői személyesítés útján - és pedig nem minden választékosság és nyomaték nélkül - oly míveleteket és cselekedeteket tulajdonítani, melyek máskülönben szorosan véve csak személyekre illenek.”²²

Röviden összegezve a fentieket, elmondhatjuk, hogy Szentábrahámi is a szentlelket egyértelműen Isten erejének tartja, amely nem külön isteni személy. Ebből pedig kimondatlanul is az következik, hogy imádni sem kell.

Szentábrahámi óriási érdeme az, hogy ezzel a munkával egy teljes rendszert alkotott, amely az akkori unitárius álláspont leghívebb tolmácsolója volt. Mindenre kitért részletesen és ehhez hasonló összefoglalás azóta sem jelent meg.

Talán a 18. században érte egyházunkat a legnagyobb veszteség. Elvettek templomainkat, iskoláinkat, hittani irodalmunk is a védekezés nehéz feladatát végezte. A kéziratos munkák, amelyeket nem lehetett kinyomtatni, gyenge fegyvernek bizonyultak a katolikus papsággal, a jezsuitákkal szemben. Az ő kezükben volt a sajtó, a nyomda, ráadásul az állam feltétel nélküli támogatását is élvezték.

A nehéz körülmények ellenére kéziratos hittani irodalmunk elég gazdag volt.

Mária Terézia halála után II. József trónralépésével egyházunk felszabadult az elnyomás alól, de egyelőre még komolyabb irodalmi tevékenységet nem tudott kifejteni.

A 18. század végén és a 19. század elején is több kéziratban maradt káté tanúsítja hittani fejlődésünk folytonosságát.

1845-ben azonban már nyomtatásban jelent meg a szerző nevének fel tüntetése nélkül egy káté, amelynek címe: *A keresztény vallás elemei kérdésekben és feleletekben*. Dr. Erdő János egyik tanulmányában kimutatta, hogy azt a kátét Kriza János dolgozta át magyar nyelvre Channing E. W. angol nyelvű kátéja alapján²³.

Erdő János arra is felhívja a figyelmet, hogy Channing kátéjában nem foglalkozott a szentlélek fogalmával. „Kriza teológiájának viszont egyik alkotóeleme a szentlélek. Ennek közreműködése nélkül nem tudta elképzelni üdvösségünk munkálását. Magától értetődő volt, hogy az átdolgozott kátében Isten, ember és Jézus mellett a szentlélek is helyet kapott.”²⁴

A káté vége felé Kriza három kérdésben foglalkozik a szentlélekkel (XXVII. XXVIII és XXIX. kérdések). Érdemesnek tartom idézni azokat, mert csak így tudjuk értékelni és összehasonlítani elsősorban a Koncz Boldizsár-féle káté szentlélektanával, mely káté hosszú időn keresztül szimbolikus könyve volt egyházunknak.

XXVII „Hogy idvességedet haszonnal munkálhassad, mire van neked minden pillanatban szükséged?

Szükségem van az Isten erősítő szent Lelkére, valamint mi emberek testi szükségünkben sem lehetünk el az Isten segedelme nélkül: szintoly szükséges ez nekünk a mi lelki szükségünkben, arra nézve t. i., hogy naponként bölcsőbbek, erényesebbek és boldogabbak lehessünk.

XXVIII. Az Isten szent Lelke munkálkodik-e ma is a keresztény emberben?

1. Az Isten szent Lelke ma is munkálkodik én bennem; felvilágosítja értelmemet, hogy az igazat és a jót megismerjem; erősíti akaratomat, hogy a mit jónak, igaznak lenni megismertem, a mellett állhatatos legyek.

2. Megismerteti velem gyengeségemet, s megtérésre és jobbulásra indít; vigasztal inségben, nyomorúságban s eleveníti szívemben az örök élet édes reményét.

XXIX. Mi módon munkálkodik az emberben a szent Lélek?

1. Nem valami csodálatos, rendkívüli módon, hogy felesleges lenne azáltal az embernek önmunkássága.

2. Az Isten nem teszi helyettem azt, a mit magam megtehetek és tenni kötelességem, hanem csak eszközök által munkálkodik bennem, melyeket az ő bölcs gondviselése nyújt nekem s hathatóssá teszen lelkemben. Ezen eszközöket szükség használnom, s minél lelkesebben használok, annál inkább munkálkodik a szent Lélek.”²⁵

Koncz Boldizsár szentlélektana is az akkori körülményeknek megfelelő unitárius álláspontot képviselte, de annak dogmatikus fejtegetésével szemben Kriza János a letisztult hitelvi fejlődés kapuját nyitotta meg a teológiai kérdések minden területén.

Kriza azt tanítja a szentlélekről - amint a fenti kátéidézet is mutatja - hogy az az Isten erősítő Lelke és segedelme, mely által naponként bölcsőbbek, erényesebbek és boldogabbak lehetünk. Ez a Lélek ma is munkálkodik ben-

nünk: felvilágosítja értelmünket, hogy az igazat és a jót megismerjük, erősíti akaratomkat, hogy amit jónak, igaznak megismertünk, amellet ki is tartunk. Megismerteti gyengeségeinket, s megtérésre, jobbulásra indít. Vigasztal a nyomorúságban, és megerősíti szívünkben az örökélet reményességét. A szent Lélek nem csodálatos, hanem természetes módon működik. Az Isten nem cselekszik helyettünk olyat, amit mi is meg tudunk tenni, és amit kötelességünk is megtenni, hanem csak eszközök által munkálkodik bennünk. Az eszközöket gondviselése biztosítja számunkra. Minél inkább használjuk azokat, annál inkább munkálkodik bennünk a szent Lélek.

Ez a káté egyházi irodalmunk egyik legolvasottabb műve lett, és vallás-oktatási tankönyvként közel ötven éven keresztül használták.

„A Channing – Kriza kátéja határkő a hazai unitárius egyház történetében - állapítja meg Erdő János. Ez a munka kiállást jelent a dési komplánáció ránk kényszerített dogmatizmusa ellen, és egyben kovász teológiánk 19. századbeli megújulásában...

Megvalósította az 1580 óta fennállott irodalmi elszigeteltségünk áttörését, és kapcsolatot létesített az angol–amerikai unitárius irodalommal”²⁶. Ezenkívül - tehetjük hozzá mi - óriási teológiai értékkel gazdagodott Channing kátéja, midőn Kriza János kiegészítette azt szentlélektanával.

Unitáriusnak lenni 1854 előtt egészen mást jelentett mint azután, állította Borbély István. (1854-ben jelent meg Koncz Boldizsár kátéjának utolsó kiadása.) Gál Kelemen ellenben úgy vélte, hogy 1875, Ferencz József konfirmálók számára írott kátéja 3. kiadásának esztendeje az az időpont, amikor a vallási liberalizmus hatása alatt egyházunk végérvényesen a saját lábára állva elkötelezte magát a tiszta Jézusi eszmék mellett²⁷.

Ferencz József kátéjának első kiadása (1864) „még cipeli a dézsi egyezés reánk erőszakolt hitelveit, melyeket már senki sem hisz és senki sem vall.”²⁸ Simén Domokos, Ferencz József mérsékelt haladó teológiájával szemben, a radikális szellemiség képviselője. A kátéval egy időben jelent meg Siménnek a Szent történetek című munkája, amelyben Isten egységét, Jézus valóságos ember voltát hirdeti és a szentlélek nem más - mondja - mint lelkünknek azon mennyei ereje, amely minket igazságra vezérel²⁹.

Ferencz József kátéját lépésről-lépésre reformálta meg, és 1991-ig húsz kiadása jelent meg. Az utolsó kiadás két kérdésben foglalja össze a szentlélekről szóló tanítást. Eszerint a szentlelket Isten erejeként, jóra irányuló segítségként határozza meg, amely az ember értelmét megvilágosítja, a szívét megtisztítja, hatásaiban pedig megnyugtat, bátorít és boldogít.

Időközben jelentek meg újabb hittani munkák és káték, de azok nem váltak az egyház szimbolikus könyveivé. Balázs Ferenc Tordán 1932-ben saját kiadásban megjelent *Kis Hittana* így teszi fel a szentlélekre vonatkozó kérdést:

„Mit tartasz a »szent lélekről?»

A szent lélekről azt tartom, hogy az nem más, mint az isteni lélek, amikor bennünk erőre kap”³⁰. Balázs Ferenc ebben a kis füzetében arra törekedett, hogy az unitárius vallásról egy olyan rendszert adjon, amely tapasztalata szerint a hívek többségének akkori hitbeli meggyőződését, felfogását vagy feddi vagy pedig azon alapszik. Elsősorban az unitáriusok számára írta azt, de ahogy

megjegyzzi, „Tapasztalatom szerint sok művelt ember hite egyezik az itt lefektetett elvekkel.”³¹

Szentlélektana tömör, egyszerű és kifejezésre jut benne, hogy a szentlélek Istenhez tartozik, és mint erő működik bennünk.

Dr. Kiss Eleknek is megjelent 1968-ban egy kátéja, amelyben nem foglalkozik a szentlélek tételes meghatározásával. Kimondja, hogy a szentlélek Istennek a lelke és a „szentséges fogalom itt azt fejezi ki, hogy az egész léleknek minden teljessége benne foglaltatik.”³² Annál nagyobb hangsúlyt fektet az emberi lélekre, miszerint az személyes szellem, amely „nem áll egyedül önmagában”, hanem „az Isten lelkének részese ... s mint ilyen, megszentelődésre van hivatva”. A megszentelődés emberi feltétele azonban az, hogy „Atyánkat, Istenünket őszinte, tiszta, gyermeki szívből jövő imádsággal kell kérnünk, hogy növelje bennünk és általunk a nemesen cselekvő élő léleknek világát, gazdagítsa lelki világunk belsejét és áldja meg jóra törekvő minden nemes szándékunkat, hogy a bennünk lévő nemes akarat hivatásos cselekvésbe lendüljön.”³³

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a teljesség igénye nélkül áttekinthető unitárius teológiai, hittani irodalmunk látszólag szegényes. Ha a nehéz történelmi körülményeket vesszük figyelembe, akkor ez az irodalom igencsak gazdagnak mondható. Ebben a paradoxonban a látszólag szegény, valójában gazdag teológiai irodalomban egy lassú, egyenetlen, de mégis fejlődő, felfelé ívelő irány mutatható ki.

Azok az összetevők, amelyek meghatározó szerepet játszottak ebben a fejlődésben, olykor visszaesésben, az általános egyházi életből fakadtak. Ezek a teológiai és hittani munkák az önigazolás eszközei voltak az egyházat ért támadásokkal szemben, s ugyanakkor a hitvédelem eszközei is.

A hittani munkákban kevés kivétellel egy közös elemet lehet kimutatni, mégpedig azt, hogy az Apostoli Hitvallás formáját követik. Hogy főtémánkhoz közelítsünk, a Ferencz József kátéjának legutolsó kiadása is a szentlelket Istentől elválasztva külön fejezetben tárgyalja. A szentlélek Istenhez tartozik, az isteni tevékenység egyik sajátos megnyilvánulása. Ebben tulajdonképpen minden unitárius egyetért. Sajnos káténkban, legfontosabb szimbolikus könyvünkben, ez még nem érvényesült. A következő kiadásban szükség lesz egy olyan radikális lépésre, amely most már a szentlelket az azt megillető helyen fogja tárgyalni.

Jegyzetek

¹ Varga Béla: *Az unitárius vallás*. in.: Magyar Protestáns Almanach 1933. évre. Bp. 83. p.

² Ld.: Dr. Borbély István: *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története*. I. Kolozsvár, 1925. 58. p.

³ Ld.: Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Akad. kiad. Bp. 1988. 38. p.

⁴ Dr. Borbély István: *i.m.* 60. p.

⁵ Balázs M.: *i.m.* 40. p.

⁶ Dr. Borbély István: *A magyar Unitárius egyház hitelvei a XVI. században*. Kolozsvár, 1914. 44-45. p.

⁷ Uo: Vö: 34.p., 46. Serveto szerint a szentlélek az Atyához és a Fiúhoz hasonlóan Isten, a teremtésben közvetlenül részt vett, mert Krisztus ő általa végezte a teremtést s bennünk Krisztus ma is ő által munkál. A Kálvin tanítása a Servetoétól annyiban tér el, hogy az előbbi a szentlelket imádandónak tartotta, az utóbbi nem. A fenti véleményekkel ellentétben Statorius Péter Lengyelországban azt vallotta, hogy a szentlélek nem Isten, hanem csak Istennek ereje és ajándéka, amellyel a benne bízókat megajándékozza (Pincowi zsinat 1561. nov.19) Ezt a gondolatot Szocinusz Faustus tovább fejlesztette, és az ő megfogalmazása szerint került be a Rákowi kátéba. Eszerint: a szentlélek nem Isten, nem tagja a nem létező háromságnak, nem személy. Ellenben igenis istennek ereje, amely vagy látható alakban jelenik meg, mint egykor Jézus tanítványainak; vagy pedig láthatatlan. Ez utóbbi formájában lehet szubjektív, amely az örök üdvösségnek bizonyossága, és amely minden hívő keresztény lelkében él. Objektív, amely annyit jelent, mint: Evangélium, ezt pedig Isten az ő lelkének ereje által közölte.

⁸ Vö: Benczédi Pál: *Az unitárius hitelvek kifejlődése*. Kolozsvár, 1934. 28-30. p.

⁹ Uo: 38. p.

¹⁰ Ld: Benczédi Pál: *i.m.* 61. p. és Dr. Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története. I.* Kolozsvár, 1935. 76. p.

¹¹ Benczédi Pál: *i.m.* 70. p.

¹² Ua.

¹³ Ua.

¹⁴ Uo: 72. p.

¹⁵ Ld: Kis Domokos: *Confessio: Az unitáriusok vallástétele*. in: KerMagv 1994. (100.évf.) 1. sz. 17-34. p.

¹⁶ Uo: 21. p.

¹⁷ Uo: 27-28. p.

¹⁸ Jakab Elek: *Virrasztásaim. Confessio Fidei, quam Consistorium Unitariorum singulis Unitariis preascripsit inter 1692-et 1724.* in: KerMagv. 1875. (10. évf.) 259. p.

¹⁹ Szentábrahádi L. Mihály: *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint*. (Latin nyelvből fordította Derzsi Károly). Kolozsvár, 1899. 148. p.

²⁰ Ua.

²¹ Uo: 149. p.

²² Uo: 150. p.

²³ Ld: Dr. Erdő János: *Egy névtelen káté 1845-ből*. in: Dr. Erdő János: *Teológiai tanulmányok*. Kolozsvár, 1986. 114-148. p.

²⁴ Uo: 144. p.

²⁵ *A keresztény vallás elemei kérdésekben és feleletekben. Az unitáriusok értelme szerint*. Hetedik kiadás. Kolozsvár, 1939. 17-18. p.

²⁶ Dr. Erdő János: *Egy névtelen káté 1845-ből*. 147-148. p.

²⁷ Ld: Dr. Gál Kelemen: *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora*. Cluj, 1936. 62. p.

²⁸ Uo: 65. p.

²⁹ Uo: 66. p.

³⁰ Balázs Ferenc: *Kis Hittan*. Torda, 1932. 20. p.

³¹ Uo: Fedőlap.

³² Dr. Kiss Elek: *Unitárius káté*. Kolozsvár, 1968. 28. p.

³³ Uo: 29-30. p.

PIRNÁT ANTAL

ENYEDI GYÖRGY HÉLIODÓROSZ-FORDÍTÁSA

A kolozsvári unitárius kollégium kéziratgyűjteménye őrzi Enyedi György 1592-ben készült fordítását Héliodórosz Aethiopika című regényéből.¹ Az Enyedi-fordítás a kor színvonalán álló alapos humanista munka. Pontosan és szépen igyekszik fordítani a görög szöveget. A fordítást - a korabeli kiadói gyakorlat szerint - előszóval, ajánlással látja el, és megpróbálja a szerzőre vonatkozó forrásokot összegyűjteni, és számot ad a műnek azokról a kiadásairól és fordításairól, amelyekről tudomása van. Enyedi műve tartalmazza a mű editio princepsének a kiadó által írt előszavát is. A Héliodórosz regényről az 1530-as évekig csak másodkézből származó információkkal rendelkezett a tudós közvélemény. A következő módon kerül be az európai köztudatba: 1527 augusztusában Ferdinánd csapatai elfoglalták Budát. Az egyik katona, egy kelmefestő német a könyvtárból elvitt egy-két kódexet, köztük Héliodórosz regényének görög nyelvű kéziratát is. A nürnbergi piacon aztán áruba bocsátotta a kéziratokat. Vincentius Obsopoeus birtokába került a kódex, aki sajtó alá rendezte és 1534-ben Baselben megjelentette. Enyedi valószínűleg ezt az editio princepsset használta; lemásolta előszavát és csatolta a fordításhoz.

Az előszóból a következő derül ki:

A humanisták ez időben a regény-műfajt még nem ismerik. Obsopoeus úgy adja ki a művet (kalandregényt), mint történelmi munkát. Megjegyzi ugyan, hogy a görög történetírók (szerzők) megbízhatatlanok, fecsegők, nem úgy mint Livius és Tacitus; de ennek ellenére megbecsülendő történeti forrásként kezeli. Nagy Sándor hódítása ellőtről ugyanis Egyiptom történetére kevés forrást ismerünk (a regény a perzsa uralom idején játszódik), s éppen ezért tartja rendkívül értékes forrásnak. A kiadónak nem jut eszébe, hogy fikciós elbeszélésről van szó.

Enyedi már jóval tájékozottabb: a különféle nyilatkozatok mellett közli azt is, amit a mű fordításairól tudott. Említi Jacques Amyot francia humanista fordítását, amely a regény európai karrierjét elindította, de tudomása van angol, spanyol, olasz, német fordításokról is. Nem tud viszont arról, hogy már létezik egy latin fordítás is, amelyet a lengyel Stanislaw Warszewicki majd negyven évvel korábban adott ki. Viszont Enyedi tisztában van azzal - noha közli Obsopoeus előszavát -, hogy itt költői alkotásról van szó. Erre, minden jel szerint, Julius Caesar Scaliger Poeticája hívta föl figyelmét; közli is azt a